

Journée d'étude • Ημερίδα

La circulation du denier romain en Grèce
à l'époque hellénistique

Η κυκλοφορία του ρωμαϊκού δηναρίου στην Ελλάδα
κατά την ελληνιστική εποχή

Athènes • Αθήνα
07 / 10 / 2016

École française d'Athènes, Didotou 6
Γαλλική Σχολή Αθηνών, Διδότου 6

u.efa.gr/denierromain

Le denier romain dans les comptabilités grecques

Entre épigraphie et numismatique

Charles Doyen

F.R.S-FNRS, UCLouvain

Aegean Islands: Delos

ID 407 (ca. 190 BCE):

ID 442 (179 BCE)

ID 443 (178 BCE)

τετράνομα ΔΔΓΓΙΙΙΙ· δίνωμα ΔΙ· νόμοι Δ

ID 1408 (162/1–161/0? BCE):

ID 1444 (141/140 BCE)

τετράνομον· [δίνομον· νόμον]

ID 1409 (shortly after 166 BCE):

ID 1432 (153/152 BCE)

ID 1443 (145/4–142/1 BCE)

ἄλλον ἐφ' οὗ τὰ ΠΠ ἔχοντα τετράνομα [— — —]

ID 1449 (after 166 BCE):

[— — — τ]ετράνομον [— — —]

Τετράνομον – *Denarius*

Δίνομον – *Quinarius*

Νόμος – *Sestertius*

Aegean Islands: Delos

ID 1421 (ca. 156/5 BCE):

ID 1422 (ca. 156/5 BCE)

ID 1439 (ca. 166–140/39 BCE):

see ID 1441 (ca. 150 BCE)

δινάριον ἔν

δινάριον καττιτέρινον ἰστι[αϊκόν – – –]

[δι]νάρ[ια – – –]

διν[άρια – – –]

δινάρια III

διν[άριον?]

δινάριον [– – –]

[δι?]νάριον

ID 1442 (146/5–145/4 BCE)

Τετράρακιον – *Tetradrachmus*

Δίνομον – *Quinarius*

Νόμος – *Sestertius*

Aegean Islands: Delos

ID 1439 (ca. 166–140/39 BCE):

[— — — τρο] | παιοφόρον και[— — —]

ID 1443 (145/4–142/1 BCE):

δινάρια ἑξ· δίνωμα δύο καὶ τροπαιοφόρα [...]

ID 1449 (after 166 BCE)

δινάρια ΔΓ^Ι (καὶ) ἥμισυ

ID 1450 (140/139 BCE)

ID 1445 (ca. 135 BCE):

[— — —]ικὰ Γ^ΙΙΙ^Ι· τροπαιοφόρον εν[— — —]

ID 1468 (after 166 BCE):

[— — —] δίνομ[α — — —]

Δινάριον – *Denarius*

Δίνομον – *Quinarius*

Τροπαιοφόρος – *Sestertius*

Aegean Islands: Delos

ID 1439 (ca. 166–140/39 BCE):

[— — —]ν καττιτερίνων ἄσσαρίων [— — —]

ID 1442 (146/5–145/4 BCE):

χαλκὸν ἐν πτολεμαϊκὸν ἀετοφόρον·
καττιτέρινον· ἄσσάρια ἕξ·

ἄσσάρια τρία·

Ἄσσάριον — As

Central Greece: Boeotia

IG VII.2426:

Accounts of Pompidas (ca. 170 BCE)

Simultaneous use of two standards:

- ἀργυρίου συμμαχικοῦ
= ἀργυρίου
= συμμαχικοῦ
= βοιωτίου

- χαλκοῦ

Central Greece: Boeotia

SEG LVII.452:

Accounts of Damon (late 2nd century BCE)

Simultaneous use of three standards:

- ἀργυρίου ἄττικοῦ

- (ἀργυρίου) συμμαχικοῦ (παλαιοῦ)

- χαλκοῦ

Central Greece: Delphi

CID IV.118–119: The Amphictionic “Financial Scandal” (ca. 117/6 BCE)

Simultaneous use of two standards:

- ἀργυρίου τάλαντα
- ἀργυρίου στερεὰ τάλαντα = τάλαντα ἄττικά
- ἀργυρίου συμμαχικὰ τάλαντα

CID IV.127: The Amphictionic Decree defining the silver standard (late 2nd c. BCE)

δέχεσθαι πάντα[ς] τοὺς Ἕλληνας τὸ ἄττικὸν τετράχμ[ον] ἐν δραχμαῖς ἀργυρίου τέταρσι

“All the Greeks shall receive the Attic tetradrachm at the rate of four drachmas of the silver standard”

= henceforth, the silver standard is based on the Attic drachma, not the Symmachic.

Central Greece: Boeotia

SEG XXV.501 + XXXI.496: Accounts of Glaukos (ca. 90–80 BCE)

> Only one standard: ἀργυρίου ἄττικοῦ

Nouveau choix 22: Accounts of Platon and Xenarchos (ca. 80–51 BCE)

> Two standards: ἀργυρίου ἄττικοῦ and χαλκοῦ

BCH 44 (1920) 249–261, nr. 10: Accounts of an agonothes (mid 1st century BCE)

> Standard not mentioned

IG VII.4149: Accounts of an agonothes (mid 1st century BCE)

> Standard not mentioned

IG VII.4148: Golden crown given to Aischriondas (2nd half of the 1st century BCE?)

> χρυσῶι στεφάνωι ἀπὸ διναρίων ἑκατόν

Delphi: Manumission inscriptions (2nd century BCE – 1st century CE)

- 1337 inscriptions—mostly manumissions by fictitious sale to the god Apollo
- Unequal distribution: 70% dating from 2nd century BCE; 20% from 1st century BCE; 10% from 1st century CE
- Selling price usually indicated in minas and half-minas (between 3 and 5 minas), but a few mentions of staters, drachmas, and obols in the 2nd and 1st centuries BCE
- First mentions of denarii at the beginning of the 1st century CE (ca. 1–20 CE)
- All in all, denarii are mentioned in ca. 20 manumission inscriptions, either in the selling price, or in the financial covenants.
- During the 1st century CE, no more mention of staters, drachmas, and obols

Thessaly: Manumission inscriptions (2nd century BCE – 3rd century CE)

- 350+ inscriptions, more than a thousand freed slaves
- Legal manumission tax of 15 Thessalian staters per freed slave
- Tax converted in 22.5 denarii in ca. 25–20 BCE (broad range: 30–10 BCE)

IG IX 2 415 (ca. 25–20 BCE)

[δεκαπέν]-	“Fifteen staters
[τε στατῆ]-	according to
[ρας κατὰ]	the law, which
[τὸ]ν νόμ[ον],	become
[ἄ γ]ίνετα[ι]	twenty-two
[κ]ατὰ τὸ διό[ρ]-	denarii and a
θωμα δει-	half according
νάρια εἴκο-	to the
σ[ι] δύο ἥμου-	amendment.”
συ·	

Amount of the manumission tax

- δεκαπέντε στατῆρας
- στατῆρας ιε΄
- δεινάρια εἴκοσι δύο ἥμισυ
- δ(ηνάρια) κβ΄ <
- δεινά | [ρια εἴκοσι δύο τρ]οπαϊκόν
- δεινάρια εἴκοσι δύο | [ὀ]βολοὺς τέσσαρες
- δεινάρια κβ΄ ὀβο(λοὺς) IIII
- [δ]εινάρια στατῆρας ιε΄

Thessaly: Old exchange rate (first half of the 1st century BCE)

Stater (ca. 6 g)
12 obols

Drachma (4.20 g)
9 obols

Tetradrachm (16.80 g)
36 obols

4 ← → 3 ← → 12

3 staters

=

4 drachmas

=

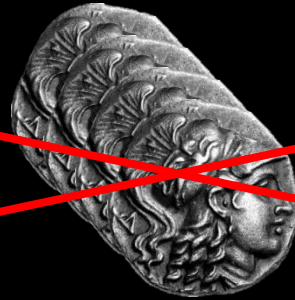
1 tetradrachm

Thessaly: Amendment to the Manumission Law (ca. 25–20 BCE)

3 staters

=

4 drachmas

=

1 tetradrachm

15 staters

=

22.5 denarii (i.e. 22 denarii 4 obols)

3 staters

=

4.5 denarii

1 stater

=

1.5 denarii

=

12 obols

1 denarius

=

8 obols

Peloponnese: Messene

IG V.1.1433: Tax levy by the Roman authorities (ca. 40–30 BCE)

Λοιπὸν ἀφ' οὗ δεῖ πεσεῖν τὰν ὀκτώβολον εἰσφορὰν· χίλια διακόσια τεσσαράκοντα δύο | τάλαντα, τέσσαρες μναῖ, τριάκοντα στατῆρες, δύο ὀβολοί, δέκα χαλκοί.

Τούτου εἰσφορὰ ὀκτώβολος· **δειναρίου** ἑννέα μυριάδες ἑνακισχίλια τριακόσια ἑξήκοντα | πέντε, δύο ὀβολοί.

1242 talents 4 minas 30 staters 2 obols 10 chalkoi

└──────────┘

74524 minas

└──────────┘

εἰσφορὰ ὀκτώβολος
(rate of 8 obols per mina)

──────────→

74524 minas × 8 obols/mina
= 596,192 obols
= 99,365 **drachmas** 2 obols

What does the genitive **δειναρίου** mean?

- Is the Roman denarius equivalent to the (Attic?) drachma?
- Does the Roman worth 8 obols, such as in Thessaly, so that the εἰσφορὰ ὀκτώβολος is a tax levy at a rate of 1 denarius per mina and the drachma is an account unit of the denarius standard?

Peloponnese: Messene

BCH 109 (1985) 597–607: Restauration of public monuments (ca. 15/10 BCE – 14 CE)

- 12 Κράτων Ἀρχεδάμου τὰν γινομέναν αὐτῷ ἔξοδον εἰς τὸ γυμνάσιον εἰς ξύλα δεινάρια τριακόσια καὶ τὰ γινόμενα αὐτῷ ἐν τῷ μετὰ Φιλόστρατον ἐνιαυτῷ εἰς ἐναγισμὸν Ἀριστομένει ταύρου δεινάρια ἑβδομήκοντα. *vacat*
Τυχαμένης Δορκωνίδα δεινάρια τριακόσια. *vacat*
- 16 Λεύκιος Βέννιος Γλύκων δεινάρια χίλια. *vacat*
Τείμαρχος Θέωνος δεινάρια διακόσια. *vacat*
Πόπλιος Οὐαλέριος Ἀνδρων δεινάρια τριακόσια. *vacat*
Νικήρατος Θέωνος τὸ βουλευτῖον καὶ τὰν ποτ' αὐτῷ στοὰν ἐπισκευάσειν ἐκ τοῦ ἰδίου βίου.
- 20 Καλλίας Ἀπολλωνίου τὰν παντόπωλιν στοὰν ὡσαύτως ἐπισκευάσειν. *vacat*
Μᾶρκος Ἀντώνιος Πρόκλος δεινάρια ἑκατόν. *vacat*
Εὐάμερος Φιλοκράτεος δεινάρια διακόσια. *vacat*
Πόπλιος Λύκκηιος δεινάρια ἑκατόν. *vacat*
- 24 Πόπλιος Λικίνιος Κέλερ δεινάρια ἑκατόν. *vacat*

Peloponnese: Epidauros

IG IV².1.27: Honorary decree for a benefactor (1st century CE)

1 [— — — — —]. . . . 8 Λ
 8 μου Ἐπιδαύριον ἀναθέν-
 [τ]ὰ εἰς τοὺς τῶν Σεβαστῶν ἀγῶ-
 νας **δηνάρια μύρια** καὶ τῇ πόλει **δραχμὰς**
5 **πεντακισχειλίας** ν ἀρετῆς ἔνεκα.
 vac.

Lycia: Myra

SEG LVII.1666: Customs law (54–68 CE)

78 πρὸς **δηνάρια** πεντακισχίλια
“at the rate of five thousand denarii”

81 [...] ἀποδότην ἐν ᾧ ἂν βούληται νομίσματι τῶν ἐν Λυκίᾳ [πρ]οχωρούντων
“[...] He shall pay with whatever coins he wants to use, that were already circulating in Lycia.”

82–83 **δηναρίου** μυριάδας δέκα
“in the denarius standard, one hundred thousand units.”

84–85 μυρίας **[δ]ραχμὰς** ἀριθμείτωσαν τῷ φίσκ[ῳ].
“They shall pay ten thousand drachmas to the fiscus.”

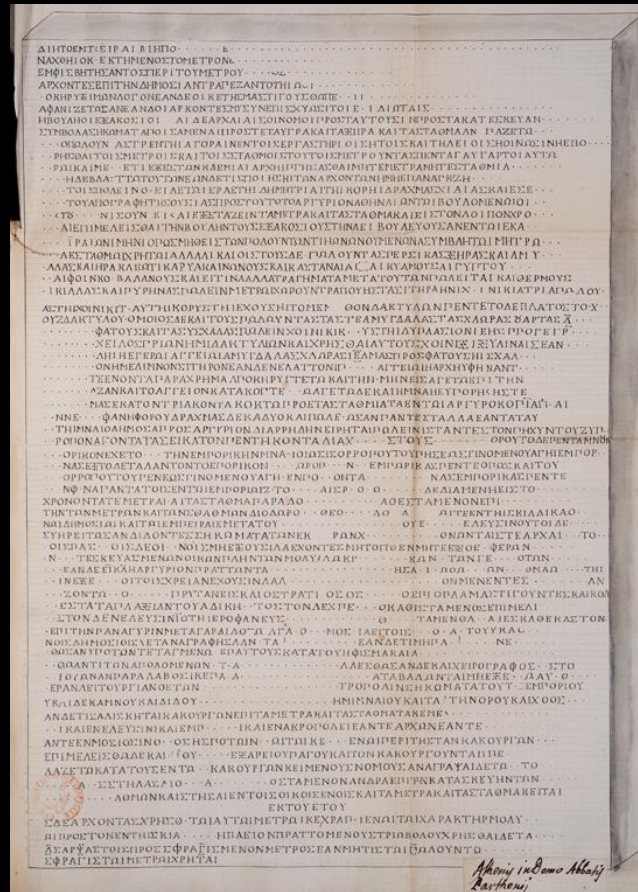
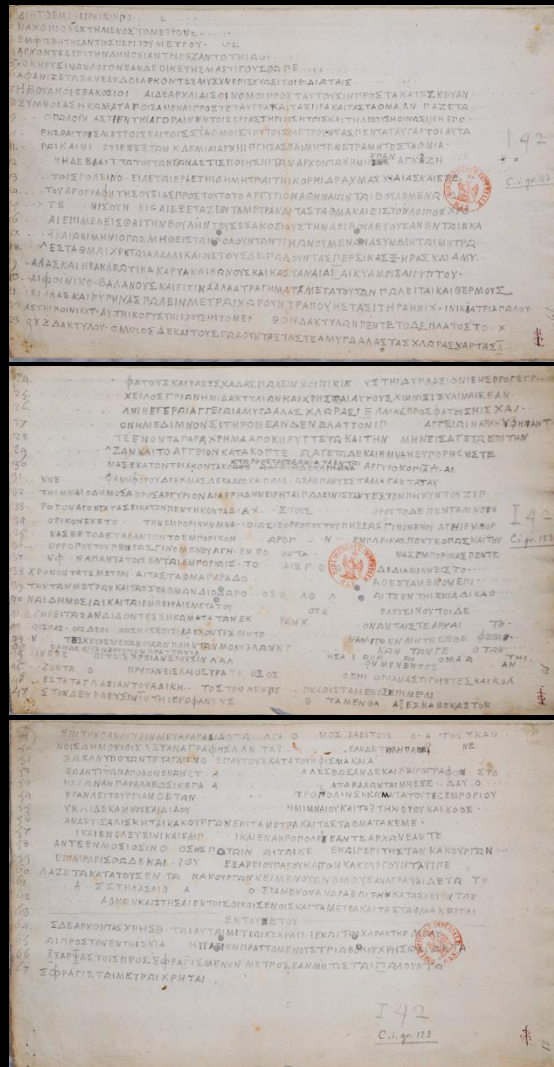
Western Crete: Diktynnaion

IC II.xi.3: Accounts of the Diktynna sanctuary (6 BCE)

5 δι(νάρια) ρ' καὶ διναρίων κ'
7 δι(νάρια) ε'
10 δι(νάρια) ρν'
11 δι(νάρια) ρ'
12 δι(νάρια) σν'
15 δι(νάρια) χ'
21 ἀσσαρίων κβ'
23 δι(νάρια) τμ[α']
28 δι(νάρια) ρκε'
31 δι(νάρια) φμ'
38 δι(νάρια) ι' ἀσ(σάρια) α' κεφάλαιον δι(νάρια) ϑι' ἀσ(σάρια) ιγ'
41 δι(νάρια) υ'
41 δι(νάρια) οε'
42 δι(νάρια) μ'
43 δι(νάρια) λ'

Athens: The Agoranomic Decree (late 2nd Century BCE)

IG II-III² 1013 = Athenian Agora XVI.322

Specific Measures and Weights in Athens: A Roman Influence?

§3 Defining Specific Measures and Weights [l. 17–37]

Ὅπως μηθεὶς τῶν πωλούντων τι ἢ ὠνούμενων ἀσυμβλήτῳ μέτρῳ [ι] [μη]δὲ σταθμῷ χρῆται, ἀλλὰ δικαίοις, [...]: “So that no one among the sellers or the buyers uses a measure or a weight discordant with the standard, but only lawful ones. [...]”

a) An increased *choenix* for nuts and kernels = two Roman *sextarii*?

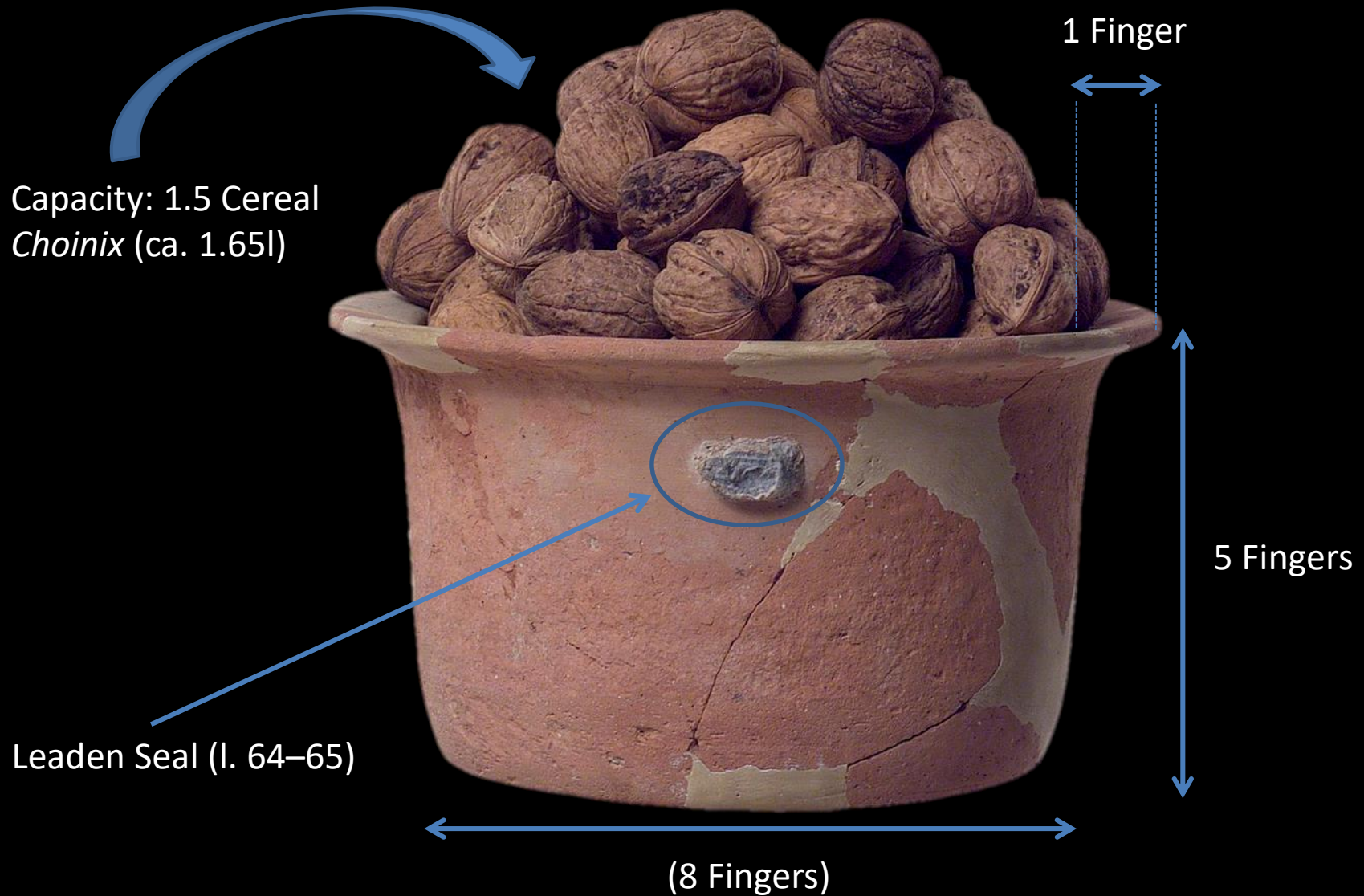
b) An increased commercial mina = two Roman pounds?

Athens: A New Fruit Measure

Τοὺς δὲ πωλοῦντας περσικὰς ξηρὰς καὶ ἄμυ[γ]||[δ]άλας καὶ ἥρακλεωτικὰ κάρυα καὶ κώνους καὶ καστάναια <κ>αὶ κυάμους Αἰγύπτου | [κ]αὶ φοινικοβαλάνους καὶ εἴ τινα ἄλλα τραγήματα μετὰ τούτων πωλεῖται, καὶ θέρμους | [κα]ὶ <ἐ>λ<α>ας καὶ πυρῆνας πωλεῖν μέτρῳ χωροῦντι <ι> ἀπο<ψ>ηστὰ σιτηρὰ ἡ<μ>ιχ[ο]ινίκια τρία, πωλοῦ[ν]||[τ]ας τῇ χοίνικι ταύτῃ κορυστῇ ἐχούσῃ τὸ μὲν [βὰ]θος <ι> δακτύλων πέντε, τὸ δὲ πλάτος το<ῦ> χ[εῖ]||[λ]ου<ς> δακτύλου· [...]

Athens: A New Fruit Measure

Athens: Capacity Units (Dry Products)

LATE HELLENISTIC PERIOD

EARLY IMPERIAL PERIOD

Ἡμιχοινίκιον (0.54l)

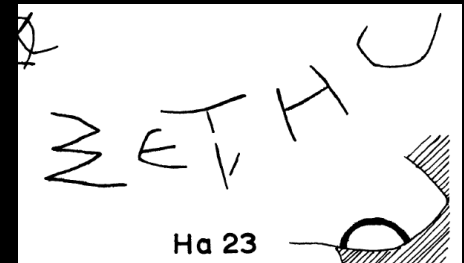
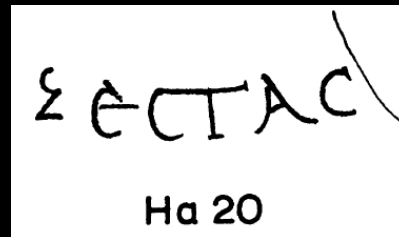
↕ 1:2

Χοῖνιξ (1.1l)

Ξέστης = Roman *sextarius* (0.54l)

↕ 1:6

Roman *congius* (3.3l)

Ξέστ[ης]
δίκ[αιος]
(2nd half 1st c. CE)

Ξέστας [
(early 2nd c. CE)

Ξέσ[της]
(late 2nd c. CE)

Athens: Increased Commercial Mina (150 drachmas)

Ἀγέτω δὲ καὶ ἡ μνᾶ ἡ ἐκμυπορικὴ στεφανηφόρου δραχμὰς ἑκατὸν
 τριάκοντα καὶ ὀκτὼ πρὸς τὰ στάθμια τὰ ἐν τῷ ἀργυροκοπίῳ [καὶ
 ῥοπ]κῇ ἐχέτω στεφανηφόρου δραχμὰς δεκαδύο, καὶ πωλεῖτωσαν πάντες
 τᾶλλα πάντα ταύτῃ τῇ μνᾷ πλὴν ὅσα πρὸς ἀργύριον διαρρήδην
 εἴρηται πωλεῖν, ἰστάντες τὸν πῆχυν τοῦ ζυγ[οῦ] | [ἰσὸρ]ροπον ἄγοντα τὰς
 ἐκατὸν πεντήκοντα δραχμὰς τοῦ στεφανηφόρου [...]

... mina shall weigh one hundred thirty-eight drachms of the
 [standard], balancing the beam of the scales at the weight of
 drachms of the staphanephoros [silver].

Mina: 150 Drachmas

Silver Tetradrachm

Athenian Weight Standards (5th – 1st Centuries BCE)

Athenian Weight Standards (5th – 2nd Centuries BCE)

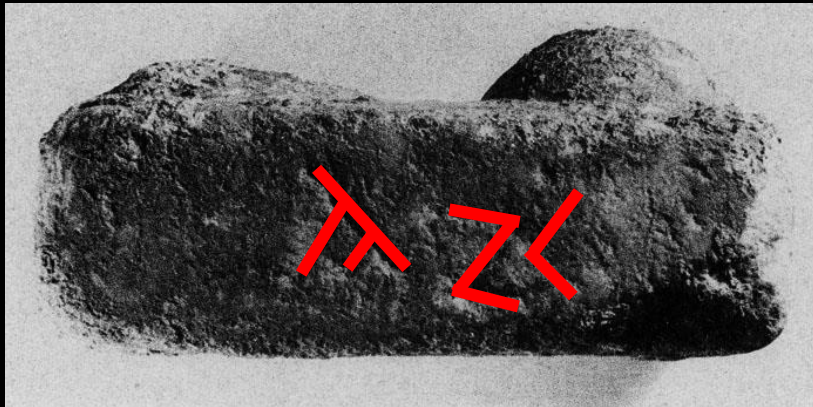

AI = 11 libras

< 825 dr.

6 minas of 138 drachmas?

5.5 minas of 150 drachmas?

AI Z< = 7.5 libras

< 562 dr.

4 minas of 138 drachmas?

3.75 minas of 150 drachmas?

AI Δ< = 4.5 Libras

< 337.5 dr.

2.5 minas of 138 drachmas?

2.25 minas of 150 drachmas?

Athens: Monetary Units

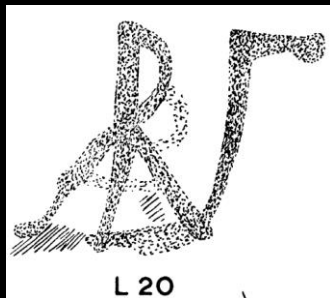
LATE HELLENISTIC PERIOD

EARLY IMPERIAL PERIOD

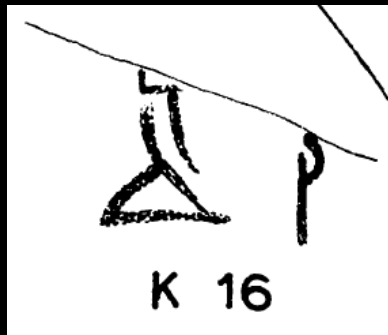
Δραχμή

Δηνάριον
Δραχμή

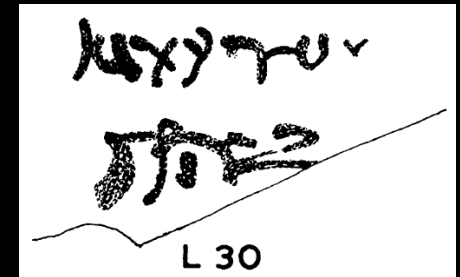
Δρα(χμαὶ) γ'

(2nd–1st c. BCE)

Δη(νάρια) ρ'

(1st half 1st c. CE)

ΚΙΧΗΤΟΥ

ΔΡ ΝΖ'

(2nd c. CE)

Specific Measures and Weights: A Roman Influence?

Μήτις
ἡμεῖς
“No
syst

καὶ στ
πάντες
ould be
measu

δία τις
ve its
d all b

ἀλλὰ τοῖς
coinage or
se ours.”

(Cassius Dio 52.30.9)

A satellite map of Greece and the surrounding Aegean Sea. Various ancient sites are labeled with yellow and red text. The labels include the name of the site and a date range in BCE or CE. The map shows the Greek mainland, islands, and the surrounding waters. Clouds are visible over the northern part of the country.

Thessaly
25–20 BCE

Delphi
1–20 CE

Boeotia
50–1 BCE?

Athens
1st c. CE

Epidauros
1st c. CE

Delos
190–140 BCE

Messene
40–30 BCE

Sparta
1st c. CE

Diktynnaion
6 BCE

Journée d'étude • Ημερίδα

La circulation du denier romain en Grèce
à l'époque hellénistique

Η κυκλοφορία του ρωμαϊκού δηναρίου στην Ελλάδα
κατά την ελληνιστική εποχή

Athènes • Αθήνα
07 / 10 / 2016

École française d'Athènes, Didotou 6
Γαλλική Σχολή Αθηνών, Διδότου 6

u.efa.gr/denierromain

Le denier romain dans les comptabilités grecques

Entre épigraphie et numismatique

Charles Doyen

F.R.S-FNRS, UCLouvain